

УДК 376.58:343.85

В.П. Лютий, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

На основі аналізу західних та вітчизняних теорій визначаються можливі чинники та шляхи формування протиправної поведінки неповнолітніх. Результати теоретичного аналізу підтверджуються даними емпіричного дослідження та визначаються рекомендації щодо соціальної реабілітації неповнолітніх засуджених.

Ключові слова: протиправна поведінка, соціальна реабілітація.

Проблеми природи протиправної поведінки дітей та підлітків, шляхів її запобігання та засобів повернення неповнолітніх правопорушників до законслухняного життя були предметом філософсько-етичного аналізу та чисельних наукових досліджень з соціології, психології, медицини, педагогіки та правознавства. Загальні та спеціальні наукові теорії присвячені питанням спадкових чинників та психофізіологічних передумов протиправної поведінки, соціальним та особистісним передумовам формування схильності до протиправних дій, індивідуальним особливостям неповнолітніх правопорушників, механізмам та закономірностям закріплення протиправних стереотипів в поведінці особистості підлітка та методам їх подолання. Запропоновані науковцями теоретичні моделі злочинності неповнолітніх базуються на різних наукових парадигмах, методологічних принципах, різних уявленнях про особистість й суспільство, ґрунтуються на емпіричних даних, отриманих в різні часи та у відмінних соціокультурних умовах. Положення теорій протиправної поведінки неповнолітніх доповнюють або суперечать одне одному. Проте жодне окреме дослідження не в змозі розкрити всіх чинників цього складного явища. Отже, актуальним є співставлення та порівняльний аналіз різних теорій формування делінквентної поведінки неповнолітніх та виокремлення на його основі можливих варіантів, механізмів та закономірностей цього процесу.

Теоретичний аналіз проблеми та розкриття основних положень попередніх досліджень є необхідним компонентом

кожної наукової роботи. Проте в українській науковій літературі традиційно основна увага приділялась аналізу теоретичних позицій вітчизняних авторів. В той же час західні теорії делінквентної поведінки підлітків та молоді розкривались недостатньо. Найбільш повний аналіз західних наукових концепцій в літературі, можна зустріти в працях М. Дубиніна [4], В. Кудрявцева [7], І. Козубовської [6], В. Оржеховської [8]. В роботах названих дослідників представлені теорії західних соціологів, кримінологів, психологів, що з різних сторін підходять до проблеми формування протиправної поведінки, надається критичний аналіз їх ідей, акцентується увага на тих аспектах західних теорій, що підтверджуються об'єктивними даними.

В більшості інших робіт автори розглядали лише концепції або окремі положення теорій деяких західних дослідників, що безпосередньо стосуються предмету їх досліджень, або піддавали критиці методологічні засади західних теорій делінквентної поведінки взагалі (частіше за все це стосувалося психоаналітичного та біологічного підходів), відкидаючи таким чином практично значущі результати досліджень, здійснені в межах цих підходів. Подібна ситуація пов'язана як із надмірною заідеологізованістю радянських суспільних наук та монополією в них марксистського підходу, наслідки якого ми відчуваємо до тепер, так і з недоступністю в минулому для вітчизняних вчених оригінальних робіт західних авторів. Ще одним недоліком розкриття західних наукових досліджень у вітчизняній літературі є те, що вітчизняні автори часто аналізують погляди окремих дослідників у відриві від загальнонаукових теорій і парадигм, в межах яких проводилися відповідні дослідження. В західній соціології, психології та кримінології існують десятки шкіл, напрямів та теорій, які побудовані на різних уявленнях щодо закономірностей розвитку людини та суспільства, і тому висновки окремих дослідників можуть здаватися неповними, непереконливими і некоректними, якщо їх не розглядати в контексті свого теоретичного напрямку. Проте останнім часом ситуація змінилася, стали доступними як оригінальні роботи західних дослідників природи протиправної поведінки, так і публікації, в яких системно представлені основні теоретичні напрями досліджень проблем девіантної поведінки, зокрема роботи Є. Змановської [5], Д. Брейтуейта [3], Р. Блекборна [2], К. Бартола [1]. Це дає можливість провести

комплексний теоретичний аналіз чинників та механізмів формування протиправної поведінки неповнолітніх та зіставити його з результатами емпіричних досліджень, котрі проводилися в сучасних умовах України, що і є завданням даної публікації.

Аналіз теорій формування протиправної поведінки неповнолітніх проводився в процесі дослідження проблем ресоціалізації неповнолітніх засуджених, звільнених від відбування покарання з випробуванням. Метою аналізу теоретичних підходів до проблеми формування протиправної поведінки було визначення можливих чинників соціальної дезадаптації й ресоціалізації неповнолітніх, які були засуджені за скоєння злочинів середньої тяжкості, проте не були позбавлені волі.

Залежно від спрямованості впливу на поведінку чинників, що досліджуються вченими різних теоретичних підходів, розглянуті в ході дослідження теорії умовно можна поділити на три групи. До першої входять теоретичні підходи, згідно з якими протиправна поведінка неповнолітніх є результатом відсутності у них чинників стримування такої поведінки. До цієї групи можна віднести теорію обумовленого сумління Х. Айзенка, психоаналітичні теорії, що пов'язують схильність до правопорушень, несформованість механізмів супер-его внаслідок порушення контакту з батьками у дитинстві, соціологічні теорії стримування та соціальної дезорганізації, гуманістичну теорію В. Франкла, згідно з якою роль стримуючих чинників відіграє наявність у індивіда усвідомлених сенсів життя, несумісних з протиправною поведінкою або її наслідками, когнітивну теорію Ж. Піаже й Л. Колберга, що порушення соціальних норм пов'язує із нездатністю індивіда усвідомити їх універсальне значення та співвіднести із реальною ситуацією.

Теорії другої групи роблять акцент на формуванні соціальних та особистісних передумов, через які індивід не в змозі скористатися правомірними способами задоволення власних потреб або свідомо й самостійно прийняти рішення. До цієї групи можна віднести соціологічні теорії аномії та можливостей, що пов'язують делінквентну поведінку з таким станом суспільства, коли людина нездатна в рамках законів задовольнити потреби або досягнути успіху; теорії, що пов'язували схильність до делінквентних вчинків з певними рисами темпераменту (Г. Айзенк), акцентуаціями характеру та

психопатіями (К. Леонгард); когнітивні теорії Дж. А. Келлі, А. Бека та А. Еліса, згідно з якими протиправна поведінка може бути наслідком некоректної оцінки ситуації та наявності у особистості ірраціональних переконань.

До третьої групи можна віднести теорії, згідно з якими делінквентна поведінка є наслідком наявності у людини індивідуальних якостей або перебування її в обставинах, що підштовхують саме до протиправних вчинків. Серед теорій цієї групи варто назвати соціологічні теорії культурної девіантності (субкультур), стигматизації та конфлікту, згідно з якими делінквентній поведінці підлітка передуює його залучення до асоціального угруповання, що може бути спровоковане несправедливими покараннями або соціальною несправедливістю взагалі; теорію соціального навічання (підліток обирає протиправні способи поводження, якщо спостерігає успішні взірці такої поведінки та очікує заохочення за це і для себе); неофрейдистські теорії А. Адлера К. Хорні, Е. Фрома, Г. Салівена, які пов'язували деструктивність поведінки з прагненням індивіда подолати комплекс неповноцінності або внутрішньоособистісні конфлікти, викликані страхом перед суспільством і прагненням бути його частиною; соціально-психологічні теорії (С. Мілгрем, Ф. Зімбардо), у яких прагнення до правопорушень пов'язується із впливом малої групи на особистість.

Розглянуті теорії не завжди узгоджуються між собою, проте мають в тому чи іншому ступені емпіричне підтвердження.

Дослідження проблем формування протиправної поведінки неповнолітніх, здійснені вітчизняними науковцями, можна віднести до діяльнісного підходу в психології та педагогіці. Якщо узагальнити їх погляди щодо природи протиправної поведінки неповнолітніх, то можна визначити наступні концептуальні положення: протиправна поведінка є результатом неспроможності конкретного неповнолітнього в конкретній ситуації задовольнити свої потреби соціально прийнятним засобом або успішно включитися до соціально-корисної діяльності за умов, що його ціннісні орієнтації та моральні переконання не стримують його від асоціальних вчинків; причини протиправної поведінки полягають у несформованості у неповнолітнього вмінь та якостей, необхідних для успішної діяльності (соціальної поведінки) в тих чи інших суспільних умовах або формування у нього в процесі

взаємовідносин з найближчим оточенням соціально-дезадаптивних особистісних якостей, асоціальної спрямованості особистості, асоціальних настанов та стереотипів поведінки. Таким чином, згідно з підходом, поширеного у вітчизняній педагогіці та психології, протиправна поведінка неповнолітніх пов'язана із формуванням у них соціально-дезадаптивних особистісних якостей та асоціальної спрямованості особистості на різних етапах соціалізації під впливом негативних соціальних факторів.

Порівняльний аналіз та узагальнення положень різних теорій формування протиправної поведінки дітей та молоді дає можливість сформулювати наступні висновки:

- не існує єдиного соціального або особистісного чинника, який би закономірно спричинював протиправну поведінку неповнолітнього або був би абсолютно необхідним для неї. Рядом досліджень, що відбувалися у різних соціально-економічних та соціокультурних умовах, підтверджено взаємозв'язок формування протиправної поведінки в підлітковому віці з широким колом психофізіологічних, психологічних та соціальних чинників, проте жоден з них сам по собі не може вважатися причиною підліткової делінквентності. Існує ряд підтверджених теорій щодо механізмів формування протиправної поведінки у неповнолітніх (процесу взаємодії окремих чинників в житті неповнолітнього, що призводить до скоєння ним протиправного вчинку або до закріплення у нього протиправної поведінки). Проте ці механізми діють на різних етапах формування протиправної поведінки, можуть доповнювати один одного і не є обов'язковими. Отже, скоєння неповнолітнім девіантних вчинків є результатом унікального перебігу його індивідуальних якостей та обставин його розвитку й соціалізації;
- в процесі формування протиправної поведінки неповнолітнього можна умовно виділити три етапи: формування передумов скоєння асоціальних вчинків та назрівання соціальної дезадаптації неповнолітнього; скоєння перших вчинків, що однозначно порушують існуючі норми (дисциплінарні або правові); закріплення протиправної поведінки як особистісної якості та як звичного способу реагування неповнолітнього на певні життєві ситуації.

На першому етапі формуються особистісні та соціальні передумови скоєння першого протиправного вчинку та подальшої протиправної поведінки. Індивідуальні передумови протиправної поведінки – особливості протікання психофізіологічних процесів, функціонування пізнавальної й емоційно-вольової сфер, особливості особистісного досвіду та стереотипів поведінки, що заважають зорієнтуватись в ситуації та прийняти рішення; не сформованість вмій і навичок, необхідних для навчання та взаємодії між людьми; спрямованості особистості, що спонукають людину до порушення соціальних норм. Важливою передумовою скоєння протиправних вчинків є відсутність у неповнолітнього стримуючих чинників, серед яких варто виділити внутрішньоособистісні механізми сумління, етичні та світоглядні переконання, особистісні смисли, почуття прихильності до соціально-позитивного оточення, емоційні бар'єри щодо асоціальних вчинків та взаємодії з особами, яким така поведінка властива. До соціальних передумов можна віднести формування умов, які з одного боку ускладнюють задоволення потреб неповнолітнього різного рівня (фізіологічних, у безпеці, в приєднанні до групи, набутті належного статусу, самоствердженні та самореалізації), з іншого – умов, що роблять можливим протиправний вчинок. Ситуація, коли поєднуються соціальні та особистісні передумови протиправної поведінки, є проблемною або фруструючою для неповнолітнього. Накопичення проблемних ситуацій, що ставлять під загрозу розвиток та життєдіяльність неповнолітнього, можна вважати соціальною дезадаптацією.

Скоєння протиправного вчинку – завжди конкретна подія, коли дитина свідомо чи несвідомо зробила дії, які порушили певні норми або скоїла вчинок, який іншими сприймається як девіація, і отримала реакцію на свій вчинок. Протиправний вчинок, як правило, витікає із проблемної (фруструючої) ситуації або викликаний її очікуванням. До наслідків першого протиправного вчинку, що є суттєвими для закріплення чи не закріплення у підлітка протиправної поведінки, можна віднести як безпосередні його результати, суспільну реакцію на вчинок (засудження, покарання чи його відсутність, схвалення, підтримка), власну реакцію особистості підлітка (докори сумління чи самовинагорода), а також безпосередній емоційний досвід, отриманий підлітком під час і безпосередньо після вчинку (переживання страху, сорому, болі, ейфорії, насолоди, злості тощо). Якщо сам підліток, враховуючи всі наслідки, оцінює досвід

протиправного вчинку як позитивний, вірогідність його закріплення в поведінці неповнолітнього збільшується, якщо ні – то подальший розвиток подій багато в чому залежатиме від реакції оточуючих на скоєне (рис 1).

Процес закріплення протиправної поведінки як сталої властивості людини складається із наступних процесів: скоєння неповнолітнім повторних асоціальних вчинків, відчуження від правослужняної, конформної, “нормальної” спільноти і залучення підлітка до спільноти асоціальної, причому послідовність цих процесів може бути будь-якою. В будь-якому випадку, скоєння підлітком делінквентного вчинку ще не свідчить про остаточну асоціальність його особистості.

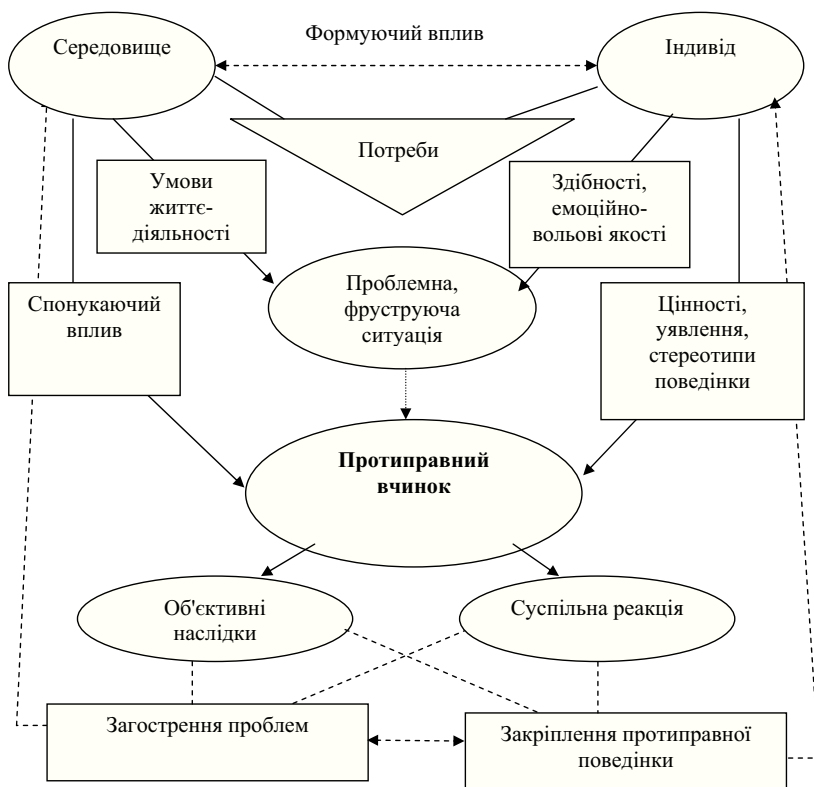

Рис. 1. Процес формування протиправної поведінки неповнолітнього

Тривалий час дитина може перебувати у стані “кримінального дрейфу” (за визначенням Матца), орієнтуючись як на загальноприйняті норми і цінності, так і на норми криміналізованої спільноти або асоціальної субкультури, перебуваючи одночасно як у кримінальному угрупованні, так і формальних та позитивних неформальних групах однолітків, скоювати дрібні правопорушення і продовжувати навчатися, працювати, виконувати сімейні обов’язки тощо. Формування у неповнолітнього стійкої асоціальної орієнтації та послідовної протиправної поведінки залежить від того, зв’язки (“диференціальні асоціації” в концепції Сатерленда) з якою із спільнот будуть міцнішими. Проблема полягає в тому, що традиційна караюча або тавруюча реакція законослухняного суспільства на протиправні вчинки неповнолітнього, особливо у випадку, коли він належить до низькостатусних груп або має репутацію “важковиховуваного”, “поганого учня”, лише послаблює його позитивні соціальні зв’язки і прихильність до суспільства, зменшує його можливості для успішної життєдіяльності відповідно до загальноприйнятих норм та цінностей, посилює його соціальну дезадаптацію і підштовхує до остаточного входження в асоціальну групу.

Дослідження індивідуальних випадків неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням, які перебувають на обліку в територіальних підрозділах кримінально-виконавчої інспекції м. Києва, показало, що жоден з них не був успішним у навчанні, частині з них довелося змінити навчальний заклад після засудження або працевлаштуватися, не отримавши повну середню освіту. Переважній більшості неповнолітніх засуджених властиві декілька явно виражених дезадаптивних психологічних рис, вони демонструють в порівнянні із законослухняними однолітками менший рівень соціальної активності і більший – залежності від середовища, значно меншу кількість соціально-корисних інтересів і більшу ризикованість способу життя, невизначеність і недиференційованість особистісних цінностей. Значній кількості неповнолітніх засуджених властиве “накопичення” особистісних та сімейних проблем та одноманітність шляхів їх вирішення. Неповнолітні засуджені, як правило, демонструють високу прихильність до власної

сім'ї, проте їх стосунки з батьками характеризуються рядом порушень та конфліктів. Неповнолітні засуджені здебільшого вказують, що вони не підтримують стосунки із компанією, з якою вони скоїли злочин, проте не заперечують тісного спілкування з угрупованнями однолітків за місцем проживання.

Таким чином, можна припустити, що неповнолітні засуджені за скоєння злочину та звільнені від відбування покарання з випробуванням, на момент проведення з ними соціально-реабілітаційної роботи перебувають у стані "кримінального дрейфу": як правило, вони засуджені за скоєння першого злочину, продовжують навчатися або працювати, знаходяться під опікою батьків. Умови звільнення з випробуванням та пов'язаний з цим додатковий контроль, загроза застосування основного покарання на певний час послабили їх зв'язок із асоціальним середовищем (як правило, неформальними угрупованнями асоціальної спрямованості) та надали їм додатковий стримуючий чинник.

З іншого боку, судимість наклала на таких неповнолітніх офіційне тавро злочинця, створила можливість для їх офіційної і неофіційної стигматизації. Обмеження особистої свободи також є додатковим фруструючим чинником. Таким чином, засудження та звільнення від відбування покарання з випробуванням певною мірою загострює соціальну дезадаптацію неповнолітніх. Окрім того, саме по собі звільнення від відбування покарання не усуває чинників, які призвели до соціальної дезадаптації неповнолітніх засуджених та до скоєння ними першого злочину.

Отже, в ході роботи з ресоціалізації неповнолітніх засуджених необхідно застосовувати такі моделі, форми та методи роботи, які б могли усунути або компенсувати індивідуальні та соціальні чинники соціальної дезадаптації неповнолітнього, захистити його від стигматизації, посилити позитивні зв'язки неповнолітнього з суспільством та прихильність до соціально-позитивних осіб і груп, сприяти остаточному розриву зв'язків з асоціальним середовищем. Розробка таких моделей, форм і методів роботи із неповнолітніми правопорушниками відповідно до визначених критеріїв є завданням наступних досліджень.

Література:

1. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол [пер. с англ. А. Боричева, А. Можяева, Л. Ордановской, М. Парсаданова]. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
2. Блэкборн Р. Психология криминального поведения : [пер. с англ.] / Р. Блэкборн. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с. : ил.
3. Брейтуэйт Д. Преступление, стыд и воссоединение / Д. Брейтуэйт; пер. с англ. Н.Д. Хариковой ; под общ. ред. М.Г. Флямера, Я.И. Гилинского. – М. : МОО Центр “Судебно-правовая реформа”, 2002. – 311 с.
4. Дубинин Н.П. Генетика, поведение, ответственность: [о природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения] / Н.П. Дубинин, И.И. Карпец, В.Н. Кудрявцев. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Политиздат, 1989. – 351 с.
5. Змановская Е.В. Девиантология: (психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. – М. : “Академия”, 2003. – 288 с.
6. Козубовська І.В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти) : [монографія] / Ірина Васильєвна Козубовська. – Ужгород : УжДУ, 1996. – 256 с.
7. Кудрявцев В.Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / В.Н. Кудрявцев, Ю.В. Кудрявцев, В.С. Нерсесянц – М. : Юрид. лит., 1984. – 320 с.
8. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : [навч.-метод. посіб.] / В.М. Оржеховська. – К. : ВіАн, 1996. – 352 с.

The article presents the results of theoretical analysis and empirical study of factors of delinquent behavior in juvenile age; suggests the advices for social rehabilitation of juvenile offenders.

Key words: *delinquent behaviour, social rehabilitations.*

На основе анализа западных и отечественных теорий определяются возможные факторы и пути формирования противоправного поведения несовершеннолетних. Результаты теоретического анализа подтверждаются данными эмпирического исследования и предлагаются рекомендации, касающиеся социальной реабилитации осужденных несовершеннолетних.

Ключевые слова: *противоправное поведение, социальная реабилитация.*